

OSMANLI-SAFEVÎ İLİŞKİLERİNDE REVAN ŞEHİRİ: HÂKİMİYET MÜCADELELERİ, SEFERLER VE SİYASÎ ANTLAŞMALAR

THE CITY OF REVAN IN OTTOMAN-SAFAVİD RELATIONS: STRUGGLES FOR
DOMINATION, MILITARY CAMPAIGNS, AND POLITICAL TREATIES

Davut ADLIĞ*

Öz

Tarihî Revan/İrevan şehri, günümüzde Ermenistan'ın başkenti olan Erivan'dır. MÖ 782'ye kadar uzanan köklü bir geçmişe sahip olan bu şehir, birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Doğu yolları üzerinde bulunan Revan, coğrafi özellikleri sayesinde hayvancılık ve tarıma elverişli bir yapıya sahip olmuş, bu durum şehrin ekonomik yönünü güçlendirmiş ve dikkatleri üzerine çekmiştir. Ancak stratejik konumu nedeniyle Revan, tarih boyunca pek çok savaşa sahne olmuş; sürekli yağmalara ve saldırılara maruz kalmıştır. Bu durum, şehrin fiziki ve sosyal yapısını olumsuz yönde etkilemiştir.

Güney Kafkasya'nın en önemli kentlerinden biri olan Revan, konumu itibarıyla Osmanlı Devleti ile Safevîler arasındaki hâkimiyet mücadelesinin odağında yer almıştır. Şehir için iki devlet arasında çok sayıda mücadele yaşanmış; Revan bu süreçte defalarca el değiştirmiştir. Bu çalışmada, Revan'ın tarihî geçmişi ve coğrafi özelliklerinden başlanarak şehrin kuruluşu, Osmanlı-Safevî mücadeleleri ve imzalanan antlaşmalar kaynaklara dayalı olarak ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

Anahtar Kelime: Revan (Erivan), Osmanlı Devleti, Safevî Devleti, Osmanlı-Safevî Münasebetleri, Ermeniler.

Abstract

The historical city of Revan/Irevan is today the capital of Armenia, Yerevan. With a history dating back to 782 BC, this city has hosted many civilizations throughout history. Located on the eastern trade routes, Revan possessed geographical features suitable for livestock breeding and agriculture; this strengthened its economic power and attracted considerable attention. However, due to its strategic location, Revan witnessed numerous wars over the centuries and was frequently subjected to plunder and attacks. This process adversely affected the city's physical and social structure.

Revan, one of the most important cities of the South Caucasus, occupied a central position in the struggle for dominance between the Ottoman State and the Safavids due to its strategic location. The city witnessed numerous confrontations between the two powers and changed hands repeatedly. In this study, beginning with Revan's historical background and geographical characteristics, the city's foundation, the Ottoman-Safavid conflicts, and the treaties concluded will be examined in detail based on the available sources.

Keywords: Revan (Yerevan), Ottoman Empire, Safavid Empire, Ottoman-Safavid Relations, Armenians

* Dr. Öğretim Üyesi, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Tarih Eğitimi A.B.D., e-mail: tarihci-davut@hotmail.com ORCID: 0000-0003-3140-5919

GİRİŞ

Güney Kafkasya şehirlerinden biri olan ve günümüzde Ermenistan'ın başkenti Erivan olarak bilinen Revan, Aras Nehri'nin bir kolu olan Zengi Çayı'nın kenarında, denizden yaklaşık 1000 metre yükseklikte, Alagöz Dağı'nın güneydoğusunda kurulmuştur. Ağrı Dağı'nın 55 km kuzeyinde ve Sevan (Gökçe) Gölü'nün güneybatısında yer alan şehir, verimli bir arazi üzerinde konumlanmıştır (Aydın, 2008, s. 26). Sa'ad Ovası'nda bulunan Revan, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönlerinden yüksek dağlarla çevrili olup, güneyde Aras Düzlüğü ile birleşmektedir. Şehrin dağlık bölgelerinde hayvancılığa elverişli çok sayıda yayla bulunmaktadır. Tamamen karasal bir iklime sahip olan şehirde yazlar sıcak, kışlar ise soğuk geçmektedir (Babacan, 2015, s. 662).

Daha çok İrevan olarak adlandırılan Revan şehri, Ermeni kaynaklarında Revan/İrevan-Yerevan şeklinde geçmektedir (Konukçu, 2014, s. 2). Kafkasya, İran ve Anadolu arasında önemli bir bağlantı noktasında yer alan ve bu bölgelerin geçiş güzergâhında bulunan Revan, Hrastan, Yeravan, Erevan ve Ereuni gibi isimlerle de anılmaktadır. Bazı kaynaklar bu ismin, Arapların bölge için kullandığı Albaniya'dan bozma Arran'dan geldiğini öne sürerken; diğerleri, Urartuların MÖ 782'de inşa ettiği Ereuni Kalesi'nden türediğini iddia etmektedir (Aydoğmuşoğlu, 2018, s. 2-3; Binark vd., 1992, s. 27).

IX. ve X. yüzyıl İslam tarihçileri olan İbn Havkal, İştahrî, Mukaddasî, Kudâma, İbn Fakîh, İbn Rusta, İbn Hurdazbeh ve Yakubî, Revan'ın biraz güneydoğusunda bulunan ve Arapların bölgeye hâkim olduğu dönemde Arap emirlerinin karargâhı konumunda olan Debil (Dvin) hakkında detaylı bilgiler verirken, Revan ile ilgili herhangi bir bilgiye değinmemektedirler. Alp Arslan'ın Ani Kalesi'ni fethetmesinden bahseden İbn al-Asir de Revan'ı zikretmemiştir. Tarihçi ve seyyah Yâkut (1179–1229) ise maddeler hâlinde Ermeni şehirlerini sayarken Debil ve Ani'den bahsetmiş, Revan'dan ise hiç söz etmemiştir (Bala, 1997, s. 312).

Revan'ın kimler tarafından ve ne zaman kurulduğu konusunda tarihçiler arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Ermeni tarihçilerine göre şehrin ilk temelleri, Urartu çarı I. Argişti'nin MÖ 782'de inşa ettiği askeri kaleye dayandırılmaktadır (Hüseyn, 2015, s. 78/691). Revan bölgesinde sürekli bir yerleşimin XII–XIII. yüzyıllarda gerçekleşmiş olma ihtimali yüksektir. Timur tarihi hakkında bilgi veren dönemin kaynağı Şerafeddin Ali Yezdî'nin “Zafernâme” adlı eserinde, Timur'un Karakoyunlulardan Kara Yusuf ve Türkmenlerle mücadele ettiği dönemde önce Ahlat'ta karargâh kurduğu, daha sonra 1394'te Revan yakınlarındaki Üç Kilise'ye gittiği belirtilmektedir. Emir Timur, Ankara Savaşı dönüşünde Ermeniler üzerine yürüyerek onları cizye vermeye razı etmiş ve Revan bölgesini hâkimiyeti altına almıştır (Aydoğmuşoğlu, 2018, s. 2–3).

Timur bölgeyi fethettiğinde Revan bir köy olarak varlığını sürdürmekteydi. XVI. yüzyılda, Şah İsmail döneminde şehir niteliğini kazandıktan sonra günümüzde kullanılan Revan ismini almıştır (Barthold, 1963, s. 86; Kürkçüoğlu, 2014, s. 2). Timur'un Altın Orda Devleti ile yürüttüğü mücadeleler sonucunda Revan şehri ıssızlaşınca, başta Emir Sa'd idaresinde Sa'dlular olmak üzere Orta Asya'dan birçok Türk boyu buraya gelip yerleşmiş ve bölgeyi yurt edinmiştir. Sa'dlular yerleştikten sonra, şehrin coğrafi özellikleri de dikkate alınarak burası "Sa'd Çukuru" olarak adlandırılmıştır. Timur'dan sonra bölgede hâkimiyet kuran Akkoyunlu ve Karakoyunlular döneminde Revan, bir kültür merkezi hâline gelmiştir. Sonraki dönemlerde Revan'da Şirvanşahlar, Gürcü prensleri ve Safevîler hâkimiyet sürdürmüştür. Safevîler şehri ele geçirdiğinde burada Sa'd Çukuru Beylerbeyliği'ni kurmuş, bu beylerbeyliğin en önemli şehri Revan olmuştur. Kaçar ve Ustaclu boylarının beyleri şehri yönetmekteydi (Aydın, 2008, s. 35/26).

Ermeni din adamları, Revan bölgesine ilk olarak XV. yüzyılın ortalarında gelmiş ve burada, çok zengin olan Sa'dlu aşireti mensuplarından gayrimenkuller satın almışlardır. Ermenilerin bu yörede elde ettikleri ilk mülkiyet, Sa'dçukuru bölgesinin Kerpi Mahallesi'ndeki Üç Kilise köyünde bulunmaktadır (Bakışov, 2014, s. 5–6). Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın izniyle, Kilikya'daki Sis şehrinde bulunan Ermeni Gregoryan Kilisesi'nin merkezi, 1441 yılında Revan'a çok yakın bir yerde bulunan Üç Kilise'ye taşınmıştır. 1441 yılından önce bölgede herhangi bir toprak sahibi olmayan Ermeniler, Karakoyunluların kendilerini himaye etmesini fırsat bilerek Üç Kilise'yi dini bir merkez hâline getirmişlerdir (Gözelova, 2014, s. 2). Azerbaycan Türklerinin Ermenilere imkânlar sağlayıp onlardan vergi almaması ve Osmanlı–Safevî mücadelesi gibi gelişmeleri fırsat bilen Ermeniler, Revan bölgesindeki topraklarını genişletmiş ve diğer bölgelerdeki Ermenileri de buraya toplayarak nüfuslarını artırmışlardır (Kızılkaya, 2007, s. 300).

Osmanlı kaynakları Revan'dan bahsederken burayı Azerbaycan'ın en güzide şehirleri arasında göstermektedir. Osmanlı tarihçilerinden olan Rahimzâde İbrahim Çavuş, Kitab-ı Gencine-i Feth-i Gence adlı eserinde bu şehri "*Âb-ı ru-yi memalik-i İran u Turan, bab-ı Nahçıvan u Şirvan, reşk-i mülki Azerbaycan olan kal'a-yı Revan*" yani "*İran ve Turan memleketlerinin yüzünün suyu, Nahçıvan ve Şirvan'ın kapıları, Azerbaycan mülkünün hased doğuran Revan Kalesi*" olarak vasıflandırmaktadır" (Hüseyn, 2015, s. 690). Revan tarihi hakkında değerli ve ender bilgiler veren Evliya Çelebi, Seyahatnâmesinde Revan şehrinin kuruluşunu şu şekilde anlatmaktadır:

810 (1407-1408) tarihinde Emir Timur'un itibarlı adamlarından Hoca Han Lahicâni isimli tüccar buranın toprağına ayak basar. Bir de görür ki, verimli ve mahsuldar bir toprak. Hemen bütün yanındakilerle birlikte oraya yerleşir. Pirinç zirâatı yaparak zamanla zengin olur ve bu büyük şehri kurar. Sonra 815 tarihinde İran Şahı Şah İsmail, orada bir kale yapılmasını Revan

Kuli Han adlı vezirine emreder. O da yedi senede kaleyi yaptırarak ismini “Revan” kor. Zengi Kur nehrinin doğu kıyısında tuğla ile taştan inşa edilmiş güzel bir kaledir. (E. Çelebi, 1986, s. 1-2/599).

17. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden olan Kâtip Çelebi de Revan şehri ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

Revan, 87 derece boylam 39 derece enlemde Çukur Sa'd denilen ülkenin kasabası ve idare yeridir. Zengi Suyu dedikleri çay, kalenin batı ayağından geçer. Kale düz bir yerde adı geçen nehre bakan topraktan bina olunmuş bir kaledir. Güney ve kuzeyde iki kapısı vardır. Güneyde olanına Tebriz Kapısı kuzeydekine Şirvan Kapısı denir. Etrafı bağ ve bahçedir. Tahıl ve meyve memleketidir. (K. Çelebi, 2010, s. 481).

Coğrafi özellikleri ve ilk dönem tarihi hakkında bilgi verilen Revan şehri, bulunduğu konum itibarıyla Osmanlı devleti ve Safevîler arasında sürekli bir hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur.

1. Osmanlı-Safevî İlişkilerinin Başlaması ve Osmanlı Devleti'nin Revan Bölgesiyle İlk Münasebeti

Safevîler, başlangıçta Safevîyye adlı bir dini tarikatın temsilcileri iken, XVI. yüzyılın başında güçlü bir siyasî oluşum olarak ortaya çıkmışlardır. Tarikatın reisi Şeyh Safiyüddin Erdebilî'den sonra başa geçen Şeyh Cüneyd, şeyhliğe şahlığı da katarak dinî faaliyetlerine siyasî etkinlikleri eklemiştir. Anadolu'da yerleşmek için II. Murad'dan izin alamayan Şeyh Cüneyd, Akkoyunlu Hanedanı'ndan Uzun Hasan'ın yanına giderek onun kız kardeşiyle evlenmiştir. Şeyh Cüneyd'den sonra başa geçen oğlu Şeyh Haydar, Safevî tarikatının mensuplarını çoğaltmıştır. Şeyh Haydar da babası gibi, Şirvanşahlar ile girdiği bir savaşta hayatını kaybedince yerine oğlu İsmail geçmiştir. Akkoyunlu Devleti'ndeki taht kavgalarını fırsat bilen İsmail, birçok Anadolu Türk oymaklarını etrafına toplayarak Akkoyunlu Elvend Mirza'yı yenmiş ve Azerbaycan topraklarını ele geçirmiştir. Şah İsmail, 1501 yılında Azerbaycan'da Safevî Devleti'nin kuruluşunu ilan etmiştir (Eravcı, 2002, s. 882; Kılıç, 2001, s. 11–14).

Azerbaycan ve İran'da siyasî birliği sağlayan Şah İsmail, devletin hâkimiyet alanını genişletmek amacıyla Anadolu topraklarına yönelmiştir. Safevîler, Şia halifeler aracılığıyla Anadolu'daki halkların Azerbaycan topraklarına göç etmelerini sağlamışlardır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin başında bulunan II. Bayezid, Venedik ile ciddi sıkıntılar yaşadığından Safevîler'e müdahale edememiştir (Dedeyev, 2009, s. 126–130). Tüm bu zorluklara rağmen Osmanlı Devleti, Safevîler'e elçi göndererek varlığını resmen tanımıştır. Ancak Safevîler, Osmanlı topraklarındaki

emellerinden hiç vazgeçmemiştir (Gündüz, 2008, s. 452). Akkoyunlu ve Dulkadıroğulları ile gerçekleştirilen başarılı mücadeleler sonucunda, Safevîler topraklarını Osmanlı sınırlarına kadar genişletmişlerdir.

1511 yılında, Safevîlerin Şii propagandalarının etkisiyle Antalya ve Isparta civarında ortaya çıkan Şahkulu İsyanı, Osmanlı Devleti'nde siyasî ve ekonomik açıdan ciddi sıkıntılara yol açmıştır (Sarı, 2024, s. 6). Durumu fırsat bilen Safevîler, Anadolu'daki yayılma faaliyetlerini daha da hızlandırmıştır. Bu sırada yaşlanmış olan II. Bayezid, devleti yönetemez duruma gelmiş ve bu durum ülkede siyasî bir krize neden olmuştur (Dedeyev, 2009, s. 128–130).

Taht mücadelelerinde başarılı olan Sultan Selim, şehzadeleri bertaraf ederek Osmanlı tahtına geçmiş ve Safevî tehlikesine karşı tedbirler almaya başlamıştır. Şah İsmail, Sultan Selim tahta geçtiğinde tebrik için elçi göndermeyerek memnuniyetsizliğini belirtmiştir. Yavuz Sultan Selim, Osmanlı Devleti'nin en önemli meselesi olarak Şah İsmail'i görmüş ve devletin büyümesinin önündeki en büyük engel olarak değerlendirdiği Safevîler üzerine sefere çıkma kararı almıştır (İvecan, 2007, s. 4–5). Halkı İran Seferi'ne ikna etmek için, döneminin ulema ve müftülerinden Şia'nın batıl olduğunu belirten fetvalar hazırlamalarını istemiştir (Kılıç, 2001, s. 23–25).

İstanbul'dan hareket eden Osmanlı ordusu ile Safevî ordusu, 23 Ağustos 1514'te Çaldıran Ovası'nda karşılaşmış ve meydana gelen savaşta Safevîler büyük bir yenilgiye uğramıştır. Son anda öldürülmekten kurtulan Şah İsmail, savaş meydanını terk ederek Dergüzin'e kaçmıştır. Yavuz Sultan Selim ise harekâta devam ederek Tebriz'i ele geçirmiştir (Gündüz, 2008, s. 452; Kılıç, 2001, s. 23–25).

Yavuz, bir hafta Tebriz'de kaldıktan sonra kışı geçirmek için Amasya'ya doğru hareket etmiştir (Gündüz, 2008, s. 452). Yolda uğradığı yerlerden birisi de Revan'dır. Bu yolculuğu Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-selâtîn* adlı eserinde şu şekilde anlatmaktadır;

20 Eylül 1514'te Aras Nehri geçilip sonrasında Nahçıvan ve Karabağ'a varıldı. 25 Eylülde Revan'da bulunan Hacı Lalalu mevkiinden geçen ordu Büyük Vedi ile Küçük Vedi köyleri arasında konakladı. 26 Eylül'de Revan'dan gelen Zengi Çayını geçerek Revan şehri yakınlarına gelen ordu, gece yarısı şehri yağmaladı. (Kırzioğlu, 1976, s. 108).

Yavuz Sultan Selim şehir surları önünde Vezir Mustafa Paşa'yı görevinden alıp yerine Pîri Paşa'yı vezir olarak atadı (Aydoğmuşoğlu, 2018, s. 6). Çaldıran savaşından sonra bölgede hâkimiyetini güçlendirip Safevîlerin nüfuzunu yok etmek isteyen Yavuz, çevrede bulunan beyleri ikna ederek yanına çekmiştir. 1514'ten sonra Osmanlı Devleti'ne karşı ciddi bir saldırı gerçekleştiremeyen Şah İsmail 1524'te Tebriz'de ölmüştür (İvecan, 2007, s. 5).

2. Kanûnî Sultan Sultan Süleyman Dönemi Revan ve Çevresi İçin İran ile Yapılan Mücadeleler

Çaldıran Savaşı'ndan yaklaşık yirmi yıl sonra Osmanlı-Safevî çatışmaları yeniden başlamıştır. Şah İsmail'in yerine geçen oğlu I. Tahmasb, Osmanlı Devleti'nin Batı seferleriyle ilgilenmesini fırsat bilerek Doğu Anadolu topraklarına saldırmış ve Anadolu'ya gönderdiği casuslarla ciddi isyanların çıkmasını sağlamıştır. Avrupa'daki meseleleri halleden Kanûnî, bu olaylar karşısında İran Seferi'ne karar vermiştir. Harekete geçen Osmanlı ordusu Tebriz'e girmiş, ancak burada bulunan Tahmasb şehri terk ederek kaçmıştır. Tahmasb, Kanûnî'nin karşısına çıkmaya cesaret edemeyince, Osmanlı ordusu Bağdat'a ilerleyerek burayı kolayca ele geçirmiştir. *İrakeyn* (1533–1535) olarak adlandırılan ve Osmanlı tarihinin en uzun ve en büyük askerî harekâtı olan bu seferde, Bağdat ve çevresi Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır (Emecen, 1999, s. 116–117; Kılıç, 2001, s. 35–40).

İrakeyn Seferinden sonra Osmanlı ordusunun bölgeden çekilip Batıdaki mücadelelerle uğraşmasını fırsat bilen Şah Tahmasb, Osmanlı Devleti'nin fethettiği topraklara yeniden saldırmıştır. Toprakları Safevîler tarafından ellerinden alınan Şirvanşahlar'ın Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi ve Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza'nın İran tahtına geçmek için Osmanlılara sığınması üzerine Kanuni, Doğuda Osmanlı hâkimiyetini yeniden güçlendirmek ve Safevîler'e ağır bir darbe vurmak için II. İran Seferine çıktı (Kılıç, 2020, s. 193-194). Tebriz Seferi (1548-1549) olarak da bilinen bu seferde Osmanlı ordusu Tebriz'le beraber birçok toprağı geri almış ancak Şah Tahmasb yine savaştan kaçmıştı. Erdel olaylarının yeniden başlaması üzerine Kanuni sefere son verip geri döndü (Gündüz, 2012, s. 180). İkinci İran seferinden dönen Kanuni Sultan Süleyman, Fransa kralına yazdığı zafernâmede, bu seferde Safevîler'den geri alınan yerlerin arasında Revan'ın olduğunu da zikretmiştir (Bala, 1997, s. 312).

Şah Tahmasb, Osmanlı ordusu Macaristan'da iken Ahlat, Adilcevaz, Van ve Kars gibi yerlere saldırmış, Doğu Anadolu'da büyük zayıatlar vermiştir. Tahmasb, oğlu İsmail Mirza'yı Erzurum üzerine göndererek, Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa'yı kale dışına çıkarttıktan sonra pusuya düşürmüş ve onu bozguna uğratmıştır (Kırzioğlu, 1976, s. 205–217; Gündüz, 2012, s. 180). Doğuda yaşanan bu gelişmelerden rahatsız olan Kanunî Sultan Süleyman, yeniden İran Seferi'ne karar vermiştir. Üçüncü İran veya Nahçıvan Seferi olarak adlandırılan bu seferden önce, Şah Tahmasb'a çok ağır ifadelerle dolu bir mektup gönderilmiştir. Mektupta, Şah'ın İslâmiyet'in çizgisinden saptığı, batıl bir metod takip ettiği ve Şiiliğin mülhidâne kaidelerinden vazgeçmediği dile getirilmiş; Osmanlı topraklarına saldırıların kabul edilemeyeceği ve bu nedenlerle İran'a sefer yapılacağı belirtilmiştir (Kılıç, 2001, s. 55).

Eğri Kuşatması'nı kaldırmış olan Osmanlılar, doğuya daha rahat bir sefer imkânı bulmuşlardır. Padişah, Rumeli askerini Rumeli Beylerbeyi Sokullu Mehmet Paşa komutasında Anadolu'ya göndermiştir. İran Seferi için Rumeli ve Anadolu beylerine, valilerine ve askerlerine emirler ve hükümler ulaştırılmıştır. Aralık 1552'de harekete geçen Serdar olarak atanan Vezir-i Âzam Rüstem Paşa, Kapıkulu askerini de yanına alarak Üsküdar üzerinden Anadolu'ya hareket etmiştir (Cezar, 2011, s. 2/901).

Osmanlı sancakbeyi ve paşalarının sefer için hazırlandıklarını öğrenen Şah Tahmasb, Doğu Anadolu'da yağma, talan ve yıkım yapan asker ve komutanlarını 1553 baharında Nahçıvan'da toplamıştır. Erzurum'daki muharebede esir aldığı Biga Sancakbeyi Mahmut Bey'i serbest bırakan Şah, onu İstanbul'a elçi olarak göndermiştir. Mahmut Bey ile gönderilen mektupta Şah Tahmasb, savaşmak istemediğini dile getirmiştir. Ancak, Doğu Anadolu'da yapılan kanlı baskınlar nedeniyle Safevîler'i tamamen ortadan kaldırmak isteyen Kanunî Sultan Süleyman, barış teklifine olumlu yanıt vermemiştir (Kılıç, 2001, s. 56–57).

Bizzat ordunun kumandanlığını üstlenmek isteyen Kanunî, 1553 yılı yazının sonlarında İstanbul'dan Üsküdar'a geçmiştir. Kendisine bağlılığını sunmaya gelen Şehzâde Bâyezîd'i, İran Seferi boyunca hükümet işlerini yürütmesi için Edirne'ye göndermiş ve ardından İran Seferi'ne çıkmıştır (Hammer, 1984, s. VI/1676). Yolda, Amasya sancakbeyi olan Şehzâde Mustafa babasının elini öpmeye gelmiştir. Ancak Hürrem Sultan ve Rüstem Paşa'nın entrikaları sonucunda tahtının tehlikeye gireceğinden endişelenen Kanunî, Şehzâde Mustafa'yı boğdurmuştur. Askerin büyük tepki göstermesini önlemek isteyen padişah, Rüstem Paşa'yı Vezir-i Âzamlıktan azledip yerine Ahmet Paşa'yı atamıştır (Kırzioğlu, 1976, s. 218; Hammer, 1984, s. 1677; Cezar, 2011, s. 903).

Kışı geçirmek için Halep'e gelen Kanunî, burada altı ay kaldıktan sonra Nahçıvan Seferi için büyük bir orduyla Nisan 1554'te buradan ayrılmıştır. Halep'ten Diyarbakır'a geçen padişah, Şehzâde Mustafa katlinden dolayı asker nezdinde sarsılan nüfuzunu düzeltmek amacıyla burada büyük bir savaş divanı kurmuş ve askerlerin gönlünü alarak onlardan bağlılık sözü almıştır (Kılıç, 2010, s. 410).

Diyarbakır'dan hareket eden Osmanlı ordusu, Nahçıvan ve Revan'a ulaşmak üzere Erzurum'a yönelmiştir. Osmanlı ordusu 18 Temmuz'da Revan şehrine girmiş ve şehri oldukça mamur bulmuştur. Burada Şah Tahmasb'ın, oğlunun ve ümerasının sarayları ile “Sultan Bağı” olarak adlandırılan bahçeleri harap edilmiş ve yakılmıştır. Revan ve Nahçıvan arasında, Arpaçayı mevkiinde, Diyarbakır Beylerbeyi İskender Paşa'ya bağlı askerler Kızılbaşlardan bir birliğe

rastlayarak onlarla çarpışmış ve onları kaçırmışlardır. Revan'dan sonra Aras kıyısında, Karahisar mevkiinden geçildiğinde Karaman askerini pusuya düşüren bir İran müfrezesi zayıat vermiştir. Harekâta devam eden Osmanlı ordusu Karabağ ve Nahçıvan'a ulaşmış; burada halkın kaçması nedeniyle çok sayıda mal ve ganimet ele geçirilmiş ve Nahçıvan'daki Şah, oğlu ve İran beylerinin saray ile konakları yakılmıştır (Kırzioğlu, 1976, s. 226–228; Cezar, 2011, s. 905; Kılıç, 2020, s. 208–210).

Osmanlı ordusunu yenemeyeceğini iyi bilen Şah Tahmasb, Kanunî'nin karşısına çıkamamış ve Osmanlı ordusunun geçeceği yerleri sürekli yakıp yıkmıştır. Bu durum, Osmanlı ordusunun yiyecek sıkıntısı çekmesine yol açmıştır. Kışın yaklaşması üzerine ordu, bahar aylarında tekrar İran Seferi'ne çıkmayı niyet ederek Nahçıvan'dan ayrılmıştır. Kanunî Erzurum'da bulunurken Şah, anlaşma teklifinde bulunmuştur. Osmanlı padişahı Amasya'ya vardığında, Şah 100 kişilik bir heyeti buraya göndererek barış teklifini yinelemiştir (Şahin & Emecen, 1991, s. 4). Kanunî teklifi kabul etmiş ve yapılan Amasya Antlaşması'na göre; İran'da üç halife ve Hz. Âişe'ye lanet okunmayacak, İran'dan saldırı olmadığı sürece Osmanlı Devleti İran topraklarına saldırmayacak ve İranlı hacılar kutsal topraklara gitmek için Osmanlı topraklarını kullanabilecektir. 29 Mayıs 1555'te imzalanan bu antlaşmayla Osmanlı Devleti, doğudaki hâkimiyetini pekiştirmiştir (Hammer, 1984, s. 1685–1686).

3. III. Murad Dönemi Osmanlı Revan Münasebetleri

Amasya Antlaşması'nın imzalandığı 1 Haziran 1555 tarihinden 2 Ocak 1578 tarihine kadar Osmanlı Devleti, barış sürecinin bozulmaması için büyük gayret göstermiş ve antlaşmaya gösterdiği sadakat sayesinde İran ile olan barış sürecini çeyrek asır boyunca korumayı başarmıştır. Antlaşma kurallarına uygun hareket edilmesi amacıyla valilere gerekli emir ve talimatlar gönderilmiştir (Uzunçarşılı, 1988, s. 361; Kütükoğlu, 1993, s. 4).

Sultan II. Selim tahta geçtiğinde, Şah Tahmasb onu tebrik etmek için İstanbul'a yüklü hediyeler ve kalabalık bir heyet göndermiştir. Heyetin başında, elçi olarak Revan Valisi Şah-Kulu Sultan Han bulunmaktaydı. Erzurum Beylerbeyi tarafından karşılanan heyet, İstanbul'a getirilmiş ve burada misafir edilmiştir. 1568 yılında Edirne'de bulunan padişah tarafından huzura kabul edilen İran elçileri, Amasya Antlaşması'nın maddeleri korunacak şekilde yeni bir antlaşma metni düzenlemişlerdir. Böylece, Sultan II. Selim döneminde Amasya Barışı olduğu gibi muhafaza edilmiştir (Hammer, 1984, s. 1827-1831; Kılıç, 2001, s. 85-86).

III. Murad'ın tahta çıkışı üzerine Şah Tahmasb, II. Selim döneminde olduğu gibi 1576 yılında İstanbul'a bir elçilik heyeti göndermiş ve beraberinde bol miktarda hediye sunmuştur. Revan

Hâkimi Tokmak Muhammedî Sultan'ın başkanlığındaki heyet Osmanlı sarayında büyük bir itibar görmüş ve aynı şekilde hediyelerle geri gönderilmiştir. Ancak aynı yıl içerisinde Şah Tahmasb'ın vefatı ve yerine geçen hükümdarlar döneminde meydana gelen siyasi istikrarsızlık, Osmanlı-Safevî ilişkilerinin bozulmasına yol açmıştır (Kılıç, 2001, s. 86-87). İlişkilerin gerilmesinde, Safevîlerin yoğun propaganda faaliyetleriyle Anadolu'daki Kızılbaş unsurları Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaları ve sınır bölgelerinde bulunan bazı Kürt beylerini rütbe ve makam vaatleriyle kendi taraflarına çekmeye çalışmaları etkili olmuştur (İvecan, 2007, s. 8). Ayrıca İran'a bağlı Zegan üzerinden geçen bir Osmanlı kervanının saldırıya uğraması, tüccarların öldürülmesi ve mallarının yağmalanması da ilişkilerin bozulmasında önemli bir etken olmuştur (Gündüz, 2012, s. 210).

Bütün bu gelişmelerin yanı sıra Safevîlerin, Osmanlı Devleti ile 1555 yılında imzalanan Amasya Antlaşması'na riayet etmemesi, Osmanlı Devleti'ne kendisini savunma ve Safevîlere karşı savaş başlatma konusunda meşru bir zemin hazırlamıştır. Şah II. İsmail'in ölümü sonrasında İran'da ortaya çıkan iç karışıklıklar ve isyanlardan faydalanmak isteyen Osmanlı yönetimi, Safevîler üzerine bir sefer düzenlenmesini kararlaştırmıştır (İvecan, 2007, s. 8). Divan'da yapılan müzakerelerde Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa savaş fikrine karşı çıkmış olsa da, özellikle Lala Mustafa Paşa'nın savaşın gerekliliğini savunan görüşleri çoğunluk tarafından benimsenmiş ve sonuçta sefer kararı alınmıştır (Gündüz, 2012, s. 210).

Sefere serdar olarak tayin edilen Lala Mustafa Paşa, ilk seferini Erzurum üzerinden Gürcistan ve Şirvan üzerine gerçekleştirmiştir. Paşa, Gürcistan'a girdikten sonra karşısına çıkan Revan ve Karabağ kuvvetlerini 9 Ağustos 1578'de gerçekleşen Çıldır Muharebesi'nde mağlup ederek, Gürcistan'ın Osmanlı hâkimiyetine açılmasını sağlamıştır. Harekâtı sürdüren Osmanlı ordusu, 9 Eylül 1578'de Koyun Geçidi Savaşı'nda Safevî kuvvetlerini bir kez daha yenilgiye uğratmış ve böylelikle Şirvan'ın fethi gerçekleşmiştir (Kütükoğlu, 1993, s. 31).

Kışlaklara çekilen Osmanlı ordusu, 1579 yılı Temmuz ayı başlarında Erzurum'da toplanmış, buradan Kars'a geçerek Kars Kalesi'ni yeniden inşa etmiştir. İnşa faaliyetleri sırasında sık sık saldırılarda bulunan Revan Hâkimi Tokmak Han, bir yandan da barış görüşmelerine girerek Osmanlı ordusunun kış mevsimine kadar saldırıya geçmesini engellemeye çalışmıştır. Bunun üzerine Serdar Lala Mustafa Paşa, söz konusu saldırıların intikamını almak ve Safevîleri barışa zorlamak amacıyla, 3 Ekim 1579'da Anadolu Beylerbeyi Cafer Paşa komutasında otuz bini aşkın askeri Revan ve çevresini tahrip etmek üzere göndermiştir. Osmanlı ordusunun harekât için yola çıktığını haber alan Tokmak Han, Revan'dan kaçmıştır. Bu sefer sırasında Revan'ın çarşı ve pazarı tahrip edilmiş, çoğu Ermeni olan yaklaşık yirmi bin esir ile birlikte önemli miktarda ganimet ele

geçirilmiştir. Buradaki hâkimiyeti kalıcı kılmak isteyen Serdar Lala Mustafa Paşa, şehirde sağlam bir kale inşa ettirmiştir (Kılıç, 2001, s. 98-99).

1580 yılında İran Şahı Muhammed Hüdâbende'nin Kazvin'den hareket ederek Revan taraflarına yönelmesi Osmanlı yönetimini tedirgin etmiştir. Bu gelişme üzerine Erzurum Beylerbeyi'ne gönderilen bir fermanla, Şah'ın hareketlerinin yakından takip edilmesi ve Erzurum'daki askerlerin sürekli savaşa hazır halde tutulması emredilmiştir (BOA, A.DVNSMHM.d, 43-502). Yine aynı dönemde gönderilen başka bir fermanla ise Revan Kalesi'nin ihtiyaç duyduğu asker ve levazımın Erzurum ve Kars'tan karşılanması istenmiştir (BOA, A.DVNSMHM.d, 48-604).

4. Serdar Ferhad Paşa'nın Revan Seferi

1580 yılında Lala Mustafa Paşa görevden alınarak yerine Koca Sinan Paşa serdar tayin edilmiştir. Ancak Koca Sinan Paşa, beklentileri karşılayamayınca 28 Mart 1583'te yerine Ferhat Paşa atanmıştır. Yeni serdar sefer hazırlıklarıyla meşgulken, Osmanlı ordusunda görevli Tatar Hanı Özdemiroğlu Osman Paşa, Şirvan'ı ele geçirmek amacıyla harekete geçmiştir. Bu sırada Safevîlerin Gence Beylerbeyi İmam Kulu Han, 50 bin kişilik bir kuvvetle Osman Paşa'nın karşısına çıkmaya hazırlanıyordu. 24 Nisan 1583'te Safevî öncü birlikleri, Silistre Sancakbeyi Yakup Bey komutasındaki Osmanlı kuvvetlerini Niyazabad yakınlarında mağlup etmiştir. Ancak bu gelişmenin ardından Osman Paşa, 20 bin kişilik ordusuyla moral üstünlüğü ele geçiren Safevîler üzerine yürümüştür. 8 Mayıs 1583'te başlayan ve üç gün üç gece süren çarpışmalarda Safevî ordusu ağır bir yenilgi almıştır. Gece meşalelerle sürdürülen bu çarpışmalar, tarihe "Meşale Savaşı" olarak geçmiştir. Savaş sonucunda Safevîler on binden fazla kayıp vermiş ve Şirvan, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir (Kırzioğlu, 1976, s. 336-337).

Şark Serdarı Ferhat Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, 13 Nisan 1583 tarihinde Erzurum'a doğru yola çıktı. Yaklaşık 100 bin kişilik bir sayıya ulaşan Osmanlı ordusu, Erzurum'dan sonra Kars'a geçti. Kars'ta, Revan'a gidip orada bir kale yapma emri alan Ferhat Paşa, Revan üzerine yürüdü (BOA, A.DVNSMHM.d, 51-322). Revan Beylerbeyi Ustacalu Tokmak Han, Osmanlı ordusuna karşı yardım talep ettiyse de kimse yardımına gelemedi. Ferhat Paşa kısa süre içerisinde tüm Revan'ı Osmanlı hâkimiyetine aldı. Şehir alındıktan hemen sonra, Zengi Çayı'nın doğusundaki Şahbağı'ndaki Tokmak Han Köşkü ortada olacak şekilde bir kale yapımına başlandı. Kırk üç kuleli dış kale ve sekiz kuleli iç kale, 4 bin arşın uzunluğunda surlardan başka bir cami, bir hamam ve bir kervansaray da 45 gün içerisinde tamamlandı. Kaleye 50 şâhî top yerleştirildi ve Kars Valisi Deli Hızır Paşa, Revan Beylerbeyiliği'ne atandı (Kırzioğlu, 1976, s. 345-346; Hammer, 1985, s. 1071-1072; Aydın, 2008, s. 26; Aydoğmuşoğlu, 2018, s. 6).

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Ferhad Paşa'nın bu seferini şu şekilde dile getirmiştir;

...Sonra Üçüncü Murad Han zamanında, Sadrâzam Ferhad Paşa Acem diyarına serdar tayin edilerek Gence, Şirvan, Semâhi, Revan, Nahcivan taraflarını yağma eder. Şahın oğlu ile adamlarının saraylarını yıkıp taş taş üstünde bırakmaz. Sonra gelir bu Revan kalesinin altında durur. Revan'ı tamamen ele geçirmek için 'Müşavere ediniz.' âyeti kerimesine uyararak iş erleri ile görüşür. 'Tokmak Han Sarayı' adlı İrem bağını merkez alır ve Zengi nehri kıyısında tam bir gayretle kırk beş günde kaleyi bitirir. Kırk günde de öteki malzeme ve cephanesini tamamlar. Önce beylerbeyliği Süleyman Han'ın hareminden yetişme Cığalazâde Yusuf Paşa'ya vezir rütbesi ile verilir. Muhafazası için yetmiş bin asker koyarak, Ferhad Paşa o civardaki Şurekli kalesini tamire gider. Tamir ettirerek içine asker koyar. (E. Çelebi, 1986, s. 599).

5. 1590 İstanbul (Ferhad Paşa) Antlaşması ve Revan'ın Osmanlı Toprağı Olarak Kabul Edilmesi

Osmanlı ordusu askerî harekâta devam etmiş ve Eylül 1585 tarihinde Tebriz'i ele geçirmiştir. Osmanlı Devleti, İran'a yönelik fetihlerini sürdürerek Safevîleri barışa zorlamak istemiştir. Şah I. Abbas, kaybettiği toprakları geri alamayacağını, savaşın devamının kendi aleyhlerine olacağını ve ayrıca Safevîler'de iç isyanların yaşandığını gördüğünden barışa yanaşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti ise uzun süren savaşlarda malî sıkıntılar yaşaması, fethettiği yerlerde hâkimiyetini pekiştirmek istemesi ve Avusturya ile ilişkilerin gerginleşmesi gibi nedenlerden dolayı barışa yönelmiştir. Her iki taraf da on iki yıldır devam eden savaşın sıkıntılarından kurtulup başka sorunlarıyla ilgilenmek istemekteydi (İvecan, 2007, s. 9).

21 Mart 1590 tarihinde Osmanlı ve Safevî Devletleri arasında İstanbul Antlaşması veya Ferhad Paşa Antlaşması olarak adlandırılan antlaşma imzalanmıştır. Antlaşmaya göre, her iki devletin ele geçirdiği yerler kendilerinde kalacaktır. Buna göre Tebriz, Karacadağ, Gence, Karabağ, Şirvan, Gürcistan, Nihâved, Luristan, Şehrizar ve Revan Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kalmıştır. Ayrıca taraflar birbirlerine saldırmayacak, cinayet işleyenleri ve ihanet edenleri korumayacak ve antlaşmaya sadık kalacaktır. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti, doğuda en geniş sınırlarına ulaşmıştır (Efe & Kızıl, 2017, s. 82; Jorga, 2009, s. 213).

Buna rağmen itaat altına alınan Gürcistan Meliki'nin bozgunculuk çıkarması üzerine Ferhad Paşa, Revan Beylerbeyi'ne bir yazı göndererek, ondan asker toplayarak duruma müdahale etmesini istemiştir (BOA, A.DVNSMHM.d, 71-329).

İstanbul Antlaşması'ndan sonra, Kasım 1590 tarihinde Revan'da yapılan tahrirî göre, Revan Eyaleti'nde yaklaşık 8.979 vergi nüfus hanesi bulunmaktadır. Bu nüfusun 3.320 hanesi Müslüman

Türklerden, kalan 5.659 hanesi ise gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Buna göre, Müslüman Türk nüfusunun vergi nüfusu içindeki oranı %38'dir. İlk tahririn yapıldığı yıllarda, nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerler surlarla çevrildiğinde, Müslüman Türkler surun dışında, gayrimüslimler ise surun şehre yakın kısımlarında konumlanmıştır (İlgaz, 2010, s. 49-55).

6. 1603-1604 tarihinde Revan Eyaleti'nin Tekrar Safevîlerin Eline Geçmesi

Osmanlı Devleti, İstanbul Antlaşması'na uymaya gayret etmesine rağmen, Safevîler kaybettikleri toprakları geri almak için sürekli fırsat kollamıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki savaşlarını fırsat bilen Şah Abbas, Tebriz'i ele geçirdikten sonra Revan'ı kuşatmıştır. Revan Beylerbeyi, yedi ay boyunca kaleyi başarılı bir şekilde savunsa da Şah Abbas, Revan'ı zapt etmeyi başarmıştır. Ancak Osmanlı kuvvetlerinin yaklaştığını öğrenince şehri tahrip etmiş, ahalisini göç ettirmiş ve geri çekilmiştir (Bala, 1997, s. 313).

Buna rağmen Safevî ordusu, üç büyük topla ve Gürcü prenslerinin desteğiyle Revan Kalesi'ni yeniden şiddetli bir şekilde kuşatma altına almıştır. Kale muhafızlarının sayısı 5-6 binden 500'e kadar düşmüş ve gelecek yardım ümitleri tükenince, Revan Kalesi 8 Haziran 1604 tarihinde Safevîler'e bırakılmak zorunda kalınmıştır. Osmanlı ordusu, Revan ve Tebriz'i tekrar ele geçirmek için harekete geçmişse de İran kuvvetleri ordunun karşısına çıkmamış, ordunun geçeceği yerleri yakıp yıkmış ve Üç Kilise'deki Ermenileri İsfahan'a göç ettirerek bölgeyi boşaltmıştır. Kış mevsiminin yaklaşmasıyla Osmanlı ordusu geri çekilmiş ve Tebriz ile Revan tekrar alınamamıştır (İvecan, 2007, s. 12).

7. 1616 Öküz (Kara) Mehmed Paşa'nın Revan Muharasası

Revan'ı 1604 yılında alan Safevîler, kaybettikleri toprakları geri almak için mücadeleye devam etmiş ve birçok yeri tekrar ele geçirmişlerdir. Doğu'ya serdar olarak tayin edilen Nasuh Paşa, barış politikası izlemiş ve 1612 yılında yapılan Nasuh Paşa Antlaşması ile Kanuni dönemindeki sınırları esas alınmıştır. Fakat Sultan I. Ahmed, bu antlaşmayı kabul etmediğinden, yeni bir şark seferi için Kara Mehmed Paşa'yı görevlendirmiştir. Şark seferine çıkan Mehmed Paşa, Erzurum üzerinden Kars'a geçmiş, buradaki kaleyi tamir ve tahkim ettikten sonra Revan'a yönelmiş ve buradaki kaleyi Ağustos 1616'da muhasara altına almıştır (Yılmaz, 2003, s. 642).

Revan kuşatma altındayken yardıma gelen Şah Abbas, Gökçe Göl yakınlarına yerleşerek kuşatmayı zorlaştırmak amacıyla Osmanlı ordusunun erzak yollarını kesmeye çalışmıştır. Öküz Mehmet Paşa, yirmi gün boyunca kaleyi topa tutmuştur. Kalenin içine girmek için çeşitli yollar denenmiş, ancak başarılı olunamamıştır. Bu girişimler sırasında Osmanlı ordusundan birçok asker hayatını kaybetmiştir. Barutun azalması, Safevîlerin saldırıları, erzak kıtlığı ve kışın yaklaşması

gibi nedenlerle Serdâr, iki ay süren muhasaranın kaldırılması ve Erzurum'a dönülmesi kararını almıştır. Erzurum'a dönüş sırasında birçok asker soğuk ve hastalık nedeniyle vefat etmiştir. Revan'ı alamayan Öküz Mehmed Paşa, sadrazamlıktan azledilerek yerine Halil Paşa atanmıştır (Cezar, 2011, s. 1800-1801).

Revan kuşatmasının başarısızlığını telafi etmek isteyen Osmanlı Devleti, Serdar Halil Paşa komutasında İran'a sefer kararı vermiştir. Ancak bu seferde de istediği başarıyı elde edememiş ve 26 Eylül 1618 tarihinde İran'la Serav Antlaşması'nı yapmak durumunda kalmıştır (İvecan, 2007, s. 14-15).

8. IV. Murad'ın Revan Seferi (1635)

Osmanlı Devleti'nin batıdaki mücadelelerini ve iç karışıklıkları fırsata çevirmek isteyen Safevîler, Serav Antlaşması'nı hiçe sayarak yeniden saldırıya geçmişlerdir. Bağdat Muhafızı Bekir Subaşı, 1623 yılında ayaklanarak Safevîleri yardıma çağırması üzerine, Safevîler harekete geçerek 1624 yılında Bağdat'ı hâkimiyetlerine almışlardır. Bu durum, Osmanlı-Safevî ilişkilerinin yeniden bozulmasına neden olmuştur. Safevîler, Gürcistan üzerine de seferler düzenleyerek hâkimiyet alanlarını genişletmiş ve Gürcü beyleri üzerinde etkilerini artırmışlardır. Bunlarla yetinmeyip Van Kalesi'ni kuşatmış, ancak başarılı olamayarak geri çekilirken Osmanlı askerleriyle çatışmaya girmişlerdir. Safevîlerin bu tutumları, kuzey, doğu ve güney sınırındaki Osmanlı eyaletlerini tehdit eder hâle gelmişti. Bu durum, Revan seferinin temel nedenlerini oluşturmaktaydı (Polat, 2015, s. 22-23).

Tarihçe-i Fethi Revan ve Bağdad adlı eserinde, bu seferle ilgili çok önemli bilgiler veren Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi, eserin başında Revan seferinin temel sebebini şöyle açıklamıştır: Padişah, İmâm-ı Azâm'ın türbesini Râfîzîlerin elinden kurtarmak, Çâr-yâr-i güzîn'e düşman olan Kızılbaşların kötü inançlarını ve fena vücutlarını yeryüzünden kaldırmak ile cennet gibi güzel olan Bağdat'ı kurtarmak istemiştir (Yıldırım, 2004, s. 4; Kucak, 2007, s. 3).

İran'ın bu tutumlarına karşılık vermek isteyen IV. Murad, bizzat sefere karar vermiştir (Hammer, 1985, s. 193). 24 yaşında olan genç padişah (Ünver, 1952, s. 548), sadrazam ve serdar-ı ekrem olan Tabaniyassı Mehmed Paşa'yı Ekim 1633'te doğu seferine memur olarak tayin etmiştir. Lehistan üzerine sefere çıkan padişah, yarı yolda Osmanlı-Lehistan barışının sağlandığını öğrenince geri dönerek İran seferine yönelmiştir. Padişah, İzmit, Eskişehir, Konya, Kayseri ve Sivas yoluyla Erzurum'a ulaşmıştır (Özcan vd., 1996, s. 63-64). Erzurum'a gelen padişah, Revan seferine yardımcı olunması hususunda çevreye fermanlar göndermiştir (BOA, YB(21), 12-6). Sultan Murad, gittiği yerlerde zorbalığa karışmış ve devlet düzenine zarar vermiş bazı kişileri idam

ettirmiştir. Amansız bir padişah olarak otoriteyi sağlamak için hatalı gördüğü asker ve yöneticileri affetmemiştir. Yolda gerekli gördüğü infazları yapan padişah, Erzurum'dan sonra Kars'a geçmiş ve oradan Revan üzerine yürümüştür (Özcan vd., 1996, s. 63-64). Bu yolculuk ve yapılan muhteşem hazırlık, Karaçelebizâde eserinde şöyle dile getirilmiştir;

Muharrem ayının yirmi ikinci günü iki yüz bin kadar asker, yirmi beş balyemez top, yüzden fazla şâhî darpzen ile Erzurum'dan Hasan Kalesi tarafına yürüdüler. Soğanlı Yaylası ismiyle meşhur olan yayla altı yedi günde aşıldı ve serhat şehri olan Kars'a varıldı. Sefer ayının başında Erzurum'dan on altı menzil uzaklıkta olan Revan yakınlarına varıldı. (Kucak, 2007, s. 8).

Zengi Çayı geçildikten sonra, padişahın otağı surlara yakın bir yere kurulmuş; burası daha sonra "Hünkâr Tepesi" olarak anılmıştır (Cezar, 2011, s. 1923). Revan Kalesi'nin muhasarası Temmuz 1635'in sonlarında başlamıştır. Kale, Emirgüneoğlu Tahmasb Kulu Han komutasındaki on iki bin asker tarafından korunmaktaydı. Revan'ın müstahkem bir kalesi bulunmasına rağmen, kale küçük olduğundan atılan toplar kalenin diğer tarafına düşüyordu. Kale yedi gün boyunca yoğun top atışına tutulmuş ve 11. günde Emirgüneoğlu teslim olmak zorunda kalmıştır. Ağustos 1635'te kale teslim alınmış (BOA, TS.MA.d, 1998) ve içindekilere herhangi bir zarar verilmemiştir. Revan Hanı Emirgüneoğlu, padişahın huzuruna çıkarak itaatini belirtmiş, Sünni mezhebini kabul etmiş ve Yusuf adını almıştır. Daha sonra kendisine Halep valiliği verilmiştir (Hammer, 1985, s. 201-204; Özcan, 1996, s. 63-64; Cezar, 2011, s. 1924-1925).

Kale fethedildikten sonra, yaklaşık 4–5.000 Şîî nüfus üç saat içerisinde Revan'ı terk etmiştir. 10 Ağustos'ta Revan Eyaleti kurulmuş ve beylerbeyliğine Murtaza Paşa atanmıştır (Hüseyn, 2015, s. 693). Kısa süre içerisinde kale tamir edilmiş ve kalenin muhafazası için on iki bin asker bırakılmıştır. Fetih müjdesi, kapıcılar kethüdası Beşir Ağa tarafından İstanbul'a ulaştırılmıştır. Bu müjde, Osmanlı topraklarında büyük sevinçlere vesile olmuş ve kutlamalar düzenlenmiştir. Padişah IV. Murad, 25 gün boyunca Revan'da kalarak kutlamalara katılmış ve kale tamiratına nezaret etmiş, sonrasında ise Tebriz'e doğru hareket etmiştir (Aykut, 2004, s. 1007). IV. Murad'ın Revan seferi, gidiş ve dönüş dâhil olmak üzere toplam dokuz buçuk ay sürmüştür. Günde altı saat yol kat edilmiş ve dört ay da şehirlerde kalınmıştır. Seferin bu kadar uzun sürmesinin nedeni, yolların elverişsiz olmasıdır (Ünver, 1952, s. 548).

9. Revan'ın tekrar elden çıkması ve 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması

Osmanlı ordusu Revan'ı terk edince, Şah Safî, Rüstem Han ile birlikte Revan'ı kuşattı. Bu sırada İstanbul'a varmış olan padişah durumu öğrenmiş ve Revan'ı kurtarmak için dört veziri asker

toplamak üzere eyaletlere göndermiştir. Ayrıca Yeniçeri Ağası Şahin Ağa'ya da yeniçerileri Revan'ın imdadına götürmesi emredilmiştir. Fakat kış şartları çok çetin olduğundan ve yollar karla kaplı olduğundan, hiçbir askeri birlik Revan'ın yardımına ulaşamamıştır. Yardım gitmeyince, Murtaza Paşa iki ay mukavemet ettikten sonra hastalanıp ölmüş; kethüdası Zülfikar ise bir ay dayanmış ve 1 Nisan 1636 tarihinde vire şartıyla kaleyi teslim etmek zorunda kalmıştır. Böylece Sultan IV. Murad'ın Revan Seferi, sonuçsuz kalmıştır (Bala, 1997, s. 313; Hammer, 1985, s. 215-216).

IV. Murad, Bağdat Seferi'nden sonra İstanbul'a dönmüş; Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa ise İran seferine çıkmıştır. Sadrazamın İran seferine çıkması, Safevîlerin gözünü korkutmuştur. Şah I. Safî Han, elçisi Muhammed Kulu Han'ı Serdar Mustafa Paşa'ya göndererek barış teklifinde bulunmuştur. Aslında uzun süredir savaşlarla yıpranmış olan Osmanlı Devleti de barış istemekteydi. Kasr-ı Şirin civarında, Zühâb denilen mevkide üç gün süren müzakereler sonucu anlaşmaya varılmıştır. 17 Mayıs 1639'da yapılan antlaşmaya göre, Irak-ı Arap denilen Bağdat, Şehrizar ve Basra Osmanlı Devleti'nde kalacak, Revan Kalesi ise Safevîler'e bırakılacaktır. Ayrıca Safevîler, Ahıska ve Kars taraflarına asla saldırmayacaktır (Murphey, 2001, s. 575; Kılıç, 2000, s. 280-281).

10. Revan'ın Uzun Bir Zamandan Sonra Tekrardan El Değiştirmesi

Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan sonra yaklaşık seksen yıllık bir barış döneminde Revan topraklarında herhangi bir savaş yaşanmamıştır. XVIII. yüzyılın başlarında Safevîlerin zayıflamasını fırsat bilen Ruslar Kafkaslara saldırınca, Osmanlı Devleti Erzurum Valisi Silahdar İbrahim Paşa'dan Revan ve çevresini ele geçirmesini istemiştir (BOA, A. DVNSMHM.d., 131/123-618-634-660). İbrahim Paşa, Revan üzerine asker göndererek kalenin alınmasını ve fethedilen yerlerdeki halka iyi davranılmasını sağlamıştır (BOA, İE.DH, 29-2619). Osmanlı Devleti, 24 Haziran 1724'te Arifi Ahmed Paşa komutasında Revan'ı kuşatmış; üç aylık kuşatmanın ardından Revan hâkimi Mihr Ali Han kaleyi teslim etmek zorunda kalmıştır. 1727'de yapılan antlaşmayla Revan'ın Osmanlı toprağı olduğu kabul edilmiştir (Bala, 1997, s. 313; Aydın, 2008, s. 35/27).

1730 yılında Şah II. Tahmasb, Revan Kalesi'ni kuşatmış ancak başarılı olamamıştır. Şah, 1732'de tekrar saldırıya geçmiş, fakat Hekimoğlu Ali Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Bu tarihte yapılan antlaşmayla Revan'ın Osmanlı toprağı içinde kaldığı yeniden tescillenmiştir. Fakat İran'da hâkimiyeti ele geçiren Nadir Han, bu antlaşmayı kabul etmeyerek toprakları geri istemiştir. Han, 14 Haziran 1735'te Köprülüzâde Abdullah Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu bozguna uğratarak Revan Kalesi'ni kuşatmış ve Ekim ayında

kaleyi almayı başarmıştır (Hüseyn, 2015, s. 694). Bu savaşta birçok askerle birlikte serasker Abdullah Paşa da şehit düşmüştür (İvecan, 2007, s. 38).

1745 yılında, Yeğen Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Revan üzerine yürümüştür. Nadir'in ordusuyla Yegaverd yakınlarında karşılaşan Osmanlı ordusu, ilk başlarda başarı elde etmişse de Yeğen Mehmed Paşa'nın ölümü üzerine savaşı kaybetmiş ve geri çekilmiştir (BOA, TS.MA.e, 756-83). 1746 yılında Nadir Şah, Osmanlı Devleti'nin yeniden sefere çıkacağını öğrenince, IV. Murad devrindeki sınırlar esas alınacak şekilde barış teklifinde bulunmuştur. Bu tarihte yapılan antlaşmayla Erivan'ın İran'da kalması kabul edilmiştir (Bala, 1997, s. 313).

11. Revan Hanlığı'nın Kurulması ve Osmanlı Hâkimiyetinin bölgede Son Bulması

Revan, XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı-İran arasındaki çekişmeler nedeniyle sürekli el değiştirmiş ve istikrarlı bir yönetime kavuşamamıştır. Nadir Şah'ın bir suikast sonucu öldürülmesi, Azerbaycan coğrafyasında siyasi bir otorite boşluğuna yol açmış ve yirmi iki hanlık bağımsızlığını ilan etmiştir (Ezgi, 2020, s. 245). Revan da bu hanlıklardan biri olup bağımsızlığını ilan etmiş ve Mir Mehdi Han, bu hanlığın başına geçmiştir (Oktay, 2014, s. 151; Toksoy, 2017, s. 578). Hanlık kurulduğunda 15 vilayeti bulunmaktaydı (Hacıeva, 2017, s. 65; Kürkcüoğlu, 2020, s. 5).

Hanlık kurulduktan sonra Revan üzerindeki Osmanlı nüfuzu ciddi şekilde azalmıştır. 1828 yılında İran'ı, 1829 yılında da Osmanlı Devleti'ni yenen Ruslar burayı hâkimiyetleri altına almış ve burada Ermeni nüfusunun artmasını sağlamışlardır. Zamanla Türk nüfusu burada azalmış ve Ermeni nüfusu Revan'da çoğunluk hâline gelmiştir (Ezgi, 2020, s. 249). Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği 1917 yılında Rusya'da ihtilal çıkmış ve Revan, Ermenistan'a katılmıştır. Doğu bölgesinde ilerleyen Osmanlı Devleti Revan'ı zapt etmiş, ancak 1918 yılında başkenti Revan olan Ermenistan'ı resmen tanımıştır. 1920 yılında yapılan Gümrü Antlaşması ile Revan'da yaşayan Türklerin Anadolu'ya göç etmelerine izin verilmiştir (Aydın, 2008, s. 28).

SONUÇ

Revan şehri, tarih boyunca Güney Kafkasya'nın en stratejik merkezlerinden biri olarak dikkat çekmiş ve bu özelliği nedeniyle Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasındaki siyasi ve askerî mücadelelerin önemli sahnelerinden biri olmuştur. Coğrafi konumu itibarıyla Anadolu, İran ve Kafkasya arasındaki geçiş yolları üzerinde bulunması, şehrin yalnızca askerî değil aynı zamanda ekonomik ve siyasî bakımdan da büyük önem kazanmasına yol açmıştır. Bu durum, Revan'ın uzun yıllar boyunca iki büyük güç arasında hâkimiyet mücadelesine konu olmasına neden olmuştur. Nitekim Osmanlı ve Safevî devletleri arasında gerçekleşen savaşlar, seferler ve diplomatik girişimler incelendiğinde Revan'ın bu mücadelelerin merkezinde yer aldığı açıkça görülmektedir.

Osmanlı Devleti, özellikle XVI. yüzyıldan itibaren Safevî tehdidini ortadan kaldırmak ve doğu sınırlarını güvence altına almak amacıyla Revan ve çevresine yönelik çeşitli askerî harekâtlar gerçekleştirmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi ile başlayan Osmanlı-Safevî rekabeti, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde düzenlenen İran seferleriyle devam etmiş ve bu süreçte Revan önemli bir askerî üs ve stratejik merkez hâline gelmiştir. Osmanlı ordularının bölgeye düzenlediği seferlerde şehrin zaman zaman ele geçirilmesine rağmen Safevîlerin yeniden hâkimiyet sağlaması, bölgedeki güç mücadelesinin sürekliliğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Revan'ın yalnızca askerî açıdan değil, aynı zamanda iki devlet arasındaki siyasi rekabetin de sembol şehirlerinden biri olduğunu göstermektedir.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda gerçekleşen seferler ve kuşatmalar, Revan'ın siyasi kaderini belirleyen en önemli gelişmeler arasında yer almıştır. Özellikle Ferhad Paşa'nın Revan Seferi ve IV. Murad'ın 1635 yılında gerçekleştirdiği sefer, Osmanlı Devleti'nin şehir üzerindeki hâkimiyetini yeniden tesis etme çabalarının en önemli örneklerini teşkil etmektedir. Ancak bütün bu askerî başarılar uzun süreli bir istikrar sağlayamamış, şehir kısa süre sonra tekrar Safevî hâkimiyetine girmiştir. Bu durum, Kafkasya coğrafyasının siyasi dengelerinin ne kadar kırılgan olduğunu ve bölgenin sürekli değişen güç dengelerine sahne olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak Revan, Osmanlı-Safevî ilişkilerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamış; iki devlet arasındaki askerî, siyasî ve diplomatik gelişmelerin merkezinde yer almıştır. Şehrin sık sık el değiştirmesi, yalnızca bölgesel güç dengelerini değil aynı zamanda bölgenin demografik ve sosyal yapısını da etkilemiştir. Nihayetinde Kasr-ı Şirin Antlaşması ile sınırlar büyük ölçüde belirlenmiş ve Revan uzun süre Safevî hâkimiyetinde kalmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise bölgedeki siyasi gelişmeler sonucunda Revan Hanlığı ortaya çıkmış ve şehir farklı siyasi oluşumların hâkimiyetine girmiştir. Günümüzde Ermenistan'ın başkenti olan Erivan'ın tarihsel geçmişi incelendiğinde, bu şehrin Osmanlı-Safevî rekabeti içinde şekillenen çok katmanlı bir tarihsel sürece sahip olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA**1. Arşiv Belgeleri****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).**

- BOA, A. DVNSMHHM.d (Bâb-ı Asafî, Mühimme Defterleri) 43-502 (9 Ekim 1580)
- BOA, A. DVNSMHHM.d (Bâb-ı Asafî, Mühimme Defterleri). 48-604 (30 Aralık 1582)
- BOA, A. DVNSMHHM.d (Bâb-ı Asafî, Mühimme Defterleri). 51-322 (13 Eylül 1583)
- BOA, A. DVNSMHHM.d (Bâb-ı Asafî, Mühimme Defterleri). 71-329 (26 Eylül 1593)
- BOA, YB(21) (Yabancı Arşivler, Gürcistan Arşivi). 12-6 (26 Haziran 1635)
- BOA, TS.MA.d (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi- Defter). 1998, (4 Haziran 1636)
- BOA, İE. DH. (İbnülemin, Dahilîye) 29-2619 (13 Şubat 1723)
- BOA, A. DVNSMHHM.d (Bâb-ı Asafî, Mühimme Defterleri). 131-123 (16 Şubat 1723)
- BOA, A. DVNSMHHM.d (Bâb-ı Asafî, Mühimme Defterleri). 131-618 (1 Eylül 1723)
- BOA, A. DVNSMHHM.d (Bâb-ı Asafî, Mühimme Defterleri).131-634 (1 Eylül 1723)
- BOA, A. DVNSMHHM.d (Bâb-ı Asafî, Mühimme Defterleri). 131-660 (30 Eylül 1723)
- BOA, TS. MA.E (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi- Evrak) 756-83 (11 Temmuz 1744)

2. Basılı Eserler, Makaleler

- Aydoğmuşoğlu, C. (2018). 17. yüzyıl seyyahlarına göre Revan (Erivan) şehri. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 44(Güz), 1–18.
- Aydın, M. (2008). Revan. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 35, ss. 26–29). İstanbul: TDV Yayınları.
- Babacan, H. (2015). 1590 tarihinde Revân'ın sosyal ve ekonomik yapısı. *Yeni Türkiye*, 78(Kafkaslar Özel Sayısı-VIII), 662–679.
- Bala, M. (1997). Erivan. *İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Bibliyografya Lugati* (Cilt 4, ss. 312–315). Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi.
- Bakışov, V. (2014). XV.-XVI. yüzyıllarda Çukur Saad bölgesinde Ermeni feodal zümresinin varlığı konusundaki iddialar ve tarihi gerçekler. *Yeni Türkiye*, 60(Ermeni Meselesi Özel Sayısı), 1–11.

- Barthold, W. (1963). Azerbaycan ve Ermenistan (İ. Aka, Çev.). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8–12, 77–87.
- Beyzâde Ahmed Paşa, H. (2004). *Hasan Bey-zâde Târîhi* (Haz: Ş. N. Aykut, Cilt III, s. 1071). Ankara.
- Binark, İ., vd. (1992). *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları arasındaki münâsebetlere dair arşiv belgeleri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Cezar, M. (2011a). *Mufasssal Osmanlı tarihi (Resimli-Haritalı)* (Cilt 2). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Cezar, M. (2011b). *Mufasssal Osmanlı tarihi (Resimli-Haritalı)* (Cilt 4). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çelebi, E. (1986). *Seyahatnâme* (T. Temelkuran & N. Aktaş, Sad.). İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Çelebi, K. (2010). *Cihânnümâ*. (N. Bayhan, Yay. Ed.; S. Öztürk, Ed.). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.
- Dedeyev, B. (2009). Çaldıran Savaşı'na kadar Osmanlı-Safevî ilişkilerine kısa bir bakış. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Aralık, 126–135.
- Efe, H. & Kızıl, M. (2017). Sınır kavramı ve tarihsel süreç içinde Türkiye-İran sınırının oluşumu ve önemi. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 77–90.
- Emecen, F. (1999). İrakeyn Seferi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 19, ss. 116–117). İstanbul: TDV Yayınları.
- Eravcı, H. M. (2002). Safevî Hanedanı. *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt 6, ss. 882–892). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ezgi, E. (2020). Tarihsel süreçte Revan bölgesinde Türk boyları. *Kafdağı*, 5(2), 241–255.
- Gözelova, N. (2014). Rusya İmparatorluğu'nun dış politikası ve XIX. yüzyılın başlarında İrevan Hanlığı'nda etnodemografik durumun değişmesi. *Yeni Türkiye*, 63(Ermeni Meselesi Özel Sayısı), 1–6.
- Gündüz, T. (Ed.). (2012). *Osmanlı tarihi el kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gündüz, T. (2008). Safevîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 35, ss. 451–457). İstanbul.

- Hacıeva, S. (2002). İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile ilişkileri. *Türkler* (Cilt 7, ss. 64–72). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Hammer Purgstall, J. (1984). *Osmanlı Devleti tarihi VI: Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Kaynarca Muahedesine kadar*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- İlgaz, S. (2010). *Osmanlı hâkimiyetinde Revan (Çukur Sa'ad) (XVI–XVIII. yüzyıllar arasında sosyo-ekonomik tarih)* [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.
- İvecan, R. (2007). *Osmanlı hâkimiyetinde Revan (1724–1746)* [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.
- Jorga, N. (t.y.). *Osmanlı İmparatorluğu tarihi (1538–1640)* (N. Epçeli, Çev.; Cilt 3). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Kâtip Çelebi. (2010). *Cihannümâ* (N. Bayhan, Yay. Yön.; S. Öztürk, Yay. Ed.). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Kılıç, R. (2001). *XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı-İran siyasî antlaşmaları*. İstanbul: Tez Yayınları.
- Kılıç, R. (2010a). Kanuni Sultan Süleyman ve Diyarbakır. In *II. Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu* (ss. 377–416). Diyarbakır.
- Kılıç, R. (2010b). Osmanlı-İran arasında Kasr-ı Şirin Barış Antlaşması (1639). *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 265–283.
- Kılıç, R. (2020). Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548–1549) ve Nahçıvan–Revan–Karabağ (1552–1554) seferleri ve sonuçları. *Journal of Universal History Studies*, 3, 191–215.
- Kırzioğlu, M. F. (1976). *Osmanlılar'ın Kafkas elleri'ni fethi (1451–1590)*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Kızılkaya, O. (2007). Revan (Erivan) ve Iğdır yöresinde demografik yapının Ermeniler lehine dönüştürülme süreci (1828–1920). *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 299–311.
- Konukçu, E. (2014). XVII. Asırda Revan ve çevresinde bir Fransız gezgin: Jean Chardin. *Yeni Türkiye*, 60, 1–5.

- Köse, E. (2024). Şah, çar ve sultan arasında: Ermeni kutsal makamı Eçmiyadzin'in çalkantılı yılları (1700–1725). *Türkiyat Mecmuası*, 34(1), 63–94.
- Kucak, Ö. (2007). *Zafernâme (Tarihçe-i Fethi Revan ve Bağdat)* (Yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü). YÖK Tez Merkezi.
- Kürkçüoğlu, E. (2014). Revan'dan Erivan'a bir şehrin kimliği. *Yeni Türkiye*, 60, 1–13.
- Kütükoğlu, B. (1993). *Osmanlı-İran siyasî münasebetleri (1578–1612)*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Murphey, R. (2001). Kasrîşîrin Antlaşması. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 24, ss. 575). İstanbul.
- Özcan, A., vd. (Ed.). (1996). Yavuz Sultan Selim. In *Osmanlı ansiklopedisi: Tarih-medeniyet-kültür* (Cilt 2). İstanbul: Yeni Şafak Yayınları.
- Oktay, H. (2014). Revan Hanlığı ve hanları. In *Tarihte Türkler ve Ermeniler IV* (ss. 151). Ankara: TTK Yayınları.
- Polat, S. (2015). *IV. Murat'ın Revan Seferi organizasyonu ve stratejisi*. Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları.
- Sadeddin Efendi, H. (1979). *Tacü't-Tevârih* (İ. Parmaksızoğlu, Sad.; Cilt 4). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sarı, S. (2024). Şehzade Korkut'un Siyasi Faaliyetleri ve Yörük Taifeleriyle Münasebetleri. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 14, 1-10.
- Toksoy, A. (2017). Revan'dan Erivan'a. *Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 576–586.
- Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi. (2003). *Tarih* (Z. Yılmaz, Haz.; Cilt 1). Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı tarihi* (Cilt 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yıldırım, N. (2005). *Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi'nin Zafernâme adlı eseri (Tarihçe-i Fethi Revan ve Bağdat): Tahlil ve metin* [Yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Yıldırım, Ö. (2007). *Zafernâme (Tarihçe-i Fethi Revan ve Bağdat)* [Yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.